

ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या विकासात उमेद — महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (M.S.R.L.M.) ची भूमिका

(विशेष संदर्भ : वर्धा जिल्हा)

जयश्री मधुकर वाघ

संशोधक विद्यार्थिनी

क.ब.चौ.उ.म विद्यापीठ: जळगाव

प्रा. डॉ. रघुनाथ महाजन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, मोराणे, धुळे

सारांश :

स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचे राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानात (National Rural Livelihoods Mission) (NRLM) मध्ये रूपांतर करण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेतला आहे. राज्यात स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना ही राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान या स्वरूपात राबविण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे. सदर अभियान केंद्र शासन 75% व राज्य शासन 25% पुरस्कृत आहे.

उमेद अभियानाचे संचालन ग्रामविकास विभाग महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून केले जाते. Intensive, Semi Intensive व Non Intensive या कार्यपद्धतीद्वारे अभियानाची अमंलबजावणी करण्यात येत आहे.

राज्यामधील सर्वात कमी मानवी विकास निर्देशांक असलेल्या ठाणे, रत्नागिरी, नंदूरबार, सोलापूर, जालना, यवतमाळ, उस्मानाबाद, वर्धा, गडचिरोली व गोंदिया या 10 जिल्ह्यातील 36 तालुके प्रथम टप्प्यात निवडून तेथे राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान राबविण्यात येत आहे. उर्वरित तालुक्यांमध्ये सदर अभियान पुढील टप्प्याटप्प्याने राबविण्यास सुरवात झाली आहे.

‘उमेद’ या शब्दातच योजनेचा सगळा सार सामावला आहे. ‘उमेद’ ही कार्यकर्तृत्वाला चालना देणारी, मनाला उभारी देणारी गोष्ट. ‘उमेद’ असेल तर माणूस पुन्हा उभं राहू शकतो. याच ‘उमेद’ने लाखो स्त्रियांना स्वयंरोजगाराची वाट दाखवली. त्यांच्यातील कौशल्याला नवे पंख दिले.

“तळागाळातील गरीबांसाठी मजबूत अशा संस्थांची बांधणी करून त्याद्वारे लाभादायक स्वयंरोजगार व कुशल वेतनी रोजगाराची संधी मिळविणे गरीब कुटुंबांना शक्य व्हावे व त्याद्वारे दारिद्र्य कमी करणे, परिणामी कायमस्वरूपी तत्वावर त्यांच्या उपजिविकेत उल्लेखनीय सुधारणा करणे’

प्रस्तावना :

उमेद - महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (M.S.R.L.M.) सन २०११ पासून स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेचे राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानात रूपांतर करण्यात आले आहे. त्याअंतर्गत राज्यात उमेद - महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान राबविण्यात येत आहे. राज्याच्या ग्रामीण भागातील गरीबांतील गरीब कुटुंब हे अभियानाच्या केंद्रस्थानी आहे. या प्रत्येक गरीब कुटुंबातील एका महिलेचा समावेश करून त्यांचे स्वयंसहाय्यता समूह स्थापन करणे, त्यांचे बळकटीकरण

करणे, त्यांना बँकांमार्फत अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देऊन आर्थिक समावेशन करणे आणि रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून शाश्वत उपजीविकेच्या माध्यमातून गरीबीच्या बाहेर पडण्यासाठी मदत करणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहे.

स्वयंसहाय्यता समूहाचे दशसूत्रीच्या आधारे बळकटीकरण केले जाते. दशसूत्रीतील पहिल्या पाच सूत्रांमध्ये समूहातील सदस्यांची आर्थिक गरज भागविण्याच्या दृष्टीने समूहाची बांधणी महत्त्वाची आहे. यामध्ये नियमित बैठक १००% उपस्थिती, बचत इत्यादींचे महत्त्व समजून घेणे, बचतीची रक्कम प्रथम प्राधान्याने स्वयंसहाय्यता समूहातील सदस्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी वेळेवर उपलब्ध करून देणे, गरजांच्या प्राधान्यक्रम ठरविण्याची क्षमता विकसित करणे, वेळेवर परतफेड करणे आणि लेखे अद्यावत ठेवणे याबाबत भर देण्यात आलेला आहे. स्वयंसहाय्यता समूहातील सदस्य महिलेची कोणत्याही तातडीच्या कारणांसाठी कोणत्याही वेळी पैशांची गरज भागविण्यासाठी रोखपेटी (ATM) संकल्पनेवर भर देण्यात आला आहे.

दशसूत्रीतील दुसऱ्या पाच सूत्रांमध्ये सामाजिक मुद्यांवर भर देण्यात आलेला आहे. यामध्ये वैयक्तिक, सार्वजनिक स्वच्छता, आरोग्य, कुपोषण, शौचालयाचा वापर, पिण्याच्या पाण्याची घ्यावयाची काळजी यांना महत्त्व देण्यात आलेले आहे. जेणेकरून कुटुंबाच्या आजारावर होणारा खर्च कमी करून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थेबरोबर समन्वय, शासकीय योजनांचा लाभ आणि शाश्वत उपजीविकेसाठी नियोजन याद्वारे स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे सक्षमीकरण करण्यात येत आहे. या योजनेद्वारे वर्धा जिल्ह्यात ८ तालुक्यात १४६२२ बचत गट स्थापन झाले आहेत. महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणाबरोबर आरोग्यविषयक सबलीकरणावर जास्त प्रमाणात भर दिलेला दिसून येतो. याचा परिणाम आज वर्धा जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता बचत गटातील महिला आरोग्याबाबत जागरूक झालेल्या दिसून येतात.

प्रत्येक योजनेचा संबंध हा शेवटच्या घटकापर्यंत झालेला दिसतो. जो संबंध बचत गटाच्या माध्यमातून प्रस्थापित होत आहे. प्रत्येक योजनेशीही अनेक बचत गट आपला संबंध ठेवून आहेत. सर्व बचत गटाला सहाय्य मिळत आहे. आज त्याचा परिणाम महिलांच्या आर्थिक उन्नतीबरोबर सामाजिक दर्जामध्ये वाढ होताना दिसून येते. शासनाच्या अनेक योजना कार्यान्वित झालेल्या आहेत. या योजनेचा फायदा त्या त्या बचत गटांनी करून घ्यावा असे असले तरी वर्धा जिल्ह्यातील बचत गटांनी या योजनेचा फायदा करून घेतलेला दिसून येतो. परिणामी महिलांचे सबलीकरण होण्यास मदत मिळते.

‘उमेद’ अर्थात महाराष्ट्र ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान. यामध्ये गरिबी निर्मूलनाचा समग्र विचार करण्यात आला असून समुदाय विकासापासून शाश्वत उपजीविका निर्माण करण्यापर्यंतच्या सर्व बाबींचा यात समावेश आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि वित्तीय समावेशाबरोबर सार्वजनिक सेवांची उपलब्धता आणि विविध योजनांचे लाभ हे ‘उमेद’चे आधारस्तंभ आहेत. ग्रामीण महाराष्ट्रातील गरीब आणि जोखीमप्रवण कुटुंबांना समृद्ध, आत्मसन्मानाचे आणि सुरक्षित जीवन जगता यावे यासाठी ‘उमेद’ अंतर्गत एकात्मिक प्रयत्न करण्यात येतात. स्वयंसहाय्यता गटाद्वारे, बचतगटाद्वारे स्त्रियांचे संघटन करून त्यांच्यातील उद्योग व्यवसायाला चालना देण्यात येते. ग्रामपंचायत स्तरावर ग्रामसंघ तर जिल्हा परिषद प्रभाग स्तरावर प्रभागसंघ तयार केले जातात. या संस्थांच्या माध्यमातून गरिबांचे अधिकार, हक्क, वित्तीय सेवा तसेच शाश्वत उपजीविकेच्या संधी प्राप्त होण्यासाठी वातावरण निर्मिती केली जाते.

राज्यात अभियानाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी समुदाय संसाधन व्यक्तींची एक भक्कम फळी गावपातळीपर्यंत उभी केली गेली आहे. समुदाय संसाधन व्यक्तीमार्फत गरीब कुटुंबांची नेमकी ओळख करून त्यांना स्वयं सहाय्यता गटात समाविष्ट करण्याचे मोलाचे काम या अभियानांतर्गत केले जाते. समुदाय संसाधन व्यक्ती या स्थानिक स्त्रिया असून त्या समुदाय संस्थांचा एक भाग म्हणून काम करतात. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची वैशिष्ट्ये :

- संवेदनशिल सहाय्य रचना
- सर्वसमावेशक सामाजिक सहभाग
- दारिद्र्य रेषेखालील स्वरोजगारीच्या संस्थांचे उन्नतीकरण
- मागणी आधारित पतपुरवठा
- प्रशिक्षण व क्षमता बळकटीकरण
- फिरता निधी
- सर्व समावेशक आर्थिक अंतर्भाव
- व्याजदरासाठी अनुदान
- मुलभूत सुविधा निर्मिती व विपणन सहाय्य
- अन्य योजनांचे एकत्रिकरण व समन्वय

अभियानाचे प्रमुख घटक :-

- सामाजिक समावेशन — ग्रामीण भागातील गरीबातील गरीब कुटुंबापर्यंत पोहचून, त्या कुटुंबातील किमान एक महिलेचा स्वयंसहाय्यता गटामध्ये समावेश, करणे स्थापित गटांचे ग्राम संघ व प्रभाग संघ संस्थास बांधणी करणे.
- गरीबांच्या संस्थांचे बळकटीकरण- गरीबांची व त्यांच्या संस्थेची वृद्धी व कौशल्य विकास करणे यासाठी समुदाय संसाधन व्यक्तीच्या सहाय्याने गरजेनुसार प्रशिक्षण देणे व क्षमता वृद्धी करणे.
- आर्थिक समावेशन — स्वयंसहाय्यता गट, ग्रामसंघ, प्रभाग संघ इत्यादी माध्यमातून शासन व बँकामार्फत, गरीब कुटुंबांना जीवनमान उंचावणे, उद्योग व व्यवसाय वाढविण्यासाठी गरजेनुसार अर्थसाहय्य उपलब्ध करून देणे.
- शाश्वत उपजीविका- गरीब कुटुंबांचे आर्थिक उत्पन्न वार्षिक किमान रु. 1 लाख करण्याच्या उद्देशाने रोजगार व स्वतयंरोजगार संधी उपलब्ध करून देणे, तसेच गरीबांचे जीवनमान उंचाविण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
- अभियानाची मुल्ये—प्रमाणिकपणा, उत्तरदायित्वी, पारदर्शकता, संवेदनशिलता.
- अभियानाची व्यापक दृष्टीकोन (Vision)— समन्याषयी, लिंग समभावाचे मुल्य जपणाऱ्या प्रगतीशील महाराष्ट्राची निर्माती, जिथे सर्व नागरिक सुरक्षित सन्मानाने आणि संपन्नतेचे जीवन जगतो.

उद्देश :

- १) महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (M.S.R.L.M.) वैशिष्ट्ये, प्रमुख घटक अभ्यासणे.
- २) (M.S.R.L.M.) च्या अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांमधील झालेल्या आर्थिक, सामाजिक विकासातील बदल अभ्यासणे.

गृहितक :

१) ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या उद्योग/व्यवसायामधील सहभागामुळे उत्पन्नात वाढ झाली.

२) ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या (M.S.R.L.M.) च्या अंमलबजावणीमुळे सामाजिक दर्जा सुधारला.
निर्देशांक व चल :

उमेद — महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (M.S.R.L.M.) हे मुख्य चल असून स्त्रियांची आर्थिक स्थिति आणि स्त्रियांची सामाजिक स्थिति हे उपचल आहेत.

नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांमधील मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेण्यात आला आहे. सदर संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेउन तथ्य संकलनाच्या सोयीस्कर नमुना निवडीद्वारे वर्धा जिल्ह्यातील ८ तालुक्यातील प्रत्येकी ३ स्वयंसहाय्यता गट म्हणजे २४ स्वयंसहाय्यता गटामधून प्रत्येकी ४ अशा एकुण ९६ निवेदकांकडून प्रश्नावलीच्या आधारे तथ्य संकलित करण्यात आले.

संशोधन पध्दती व तंत्रे :

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने प्राथमिक स्रोतामधील मुलाखत अनुसूचीचा तसेच दुय्यम स्रोतामधील सरकारी दस्तऐवज व प्रकाशित सामुग्री तसेच इंटरनेटवरील विविध संकेतस्थळांचा उपयोग केला.

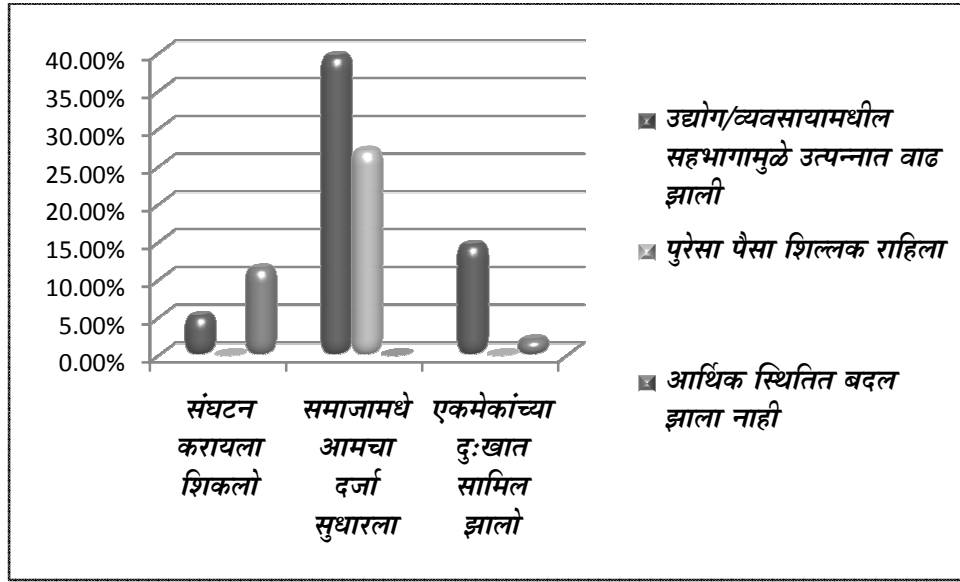
तथ्य निर्वचन :

स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे असलेली आर्थिक स्थिति आणि स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे सामाजिक स्थिति दर्शवणारी सारणी

स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे असलेली आर्थिक स्थिति		स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे सामाजिक स्थिति			एकुण
		संघटन करायला शिकलो	समाजामध्ये आमचा दर्जा सुधारला	एकमेकांच्या दुःखात सामिल झालो	
उद्योग/व्यवसायामधील सहभागामुळे उत्पन्नात वाढ झाली	Count	5	38	14	57
	Exp. count	9.5	38.0	9.5	57.0
	% of total	5.2%	39.6%	14.6%	59.4%
पुरेसा पैसा शिल्लक राहिला	Count	0	26	0	26
	Exp. count	4.3	17.3	4.3	26.0
	% of total	.0%	27.1%	.0%	27.1%
आर्थिक स्थिति बदल झाला नाही	Count	11	0	2	13
	Exp.	2.2	8.7	2.2	13.0

	count				
	% of total	11.5%	.0%	2.1%	13.5%
एकुण	Count	16	64	16	96
	Exp. count	16.0	64.0	16.0	96.0
	% of total	16.7%	66.7%	16.7%	100.0%

$$(\chi^2 = 61.955, df = 4, C.C. = 0.626, N = 96, P < 0.05)$$

उपर निर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे असलेली आर्थिक स्थिति दर्शविली असून त्यामध्ये उद्योग/व्यवसायामधील सहभागामुळे उत्पन्नात वाढ झाली, पुरेसा पैसा शिल्लक राहिला, आर्थिक स्थिति बदल झाला नाही असे तीन पर्याय दिलेले आहेत तर अवलंबित चलामध्ये स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे सामाजिक स्थितिमुळे संघटन करायला शिकलो, समाजामधे आमचा दर्जा सुधारला, एकमेकांच्या दुःखात सामिल झालो असे तीन पर्याय दिले आहेत.

स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे उद्योग/व्यवसायामधील सहभागामुळे उत्पन्नात वाढ झाली असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 59.4 प्रतिशत आहे. त्यामध्ये समाजामधे आमचा दर्जा सुधारला असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 39.6 प्रतिशत आहे. एकमेकांच्या दुःखात सामिल झालो असे मत

नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 14.6 प्रतिशत आहे. संघटन करायला शिकलो असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 5.2 प्रतिशत आहे.

स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे पुरेसा पैसा शिल्लक राहिला असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 27.1 प्रतिशत आहे. त्यामध्ये समाजामध्ये आमचा दर्जा सुधारला असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 27.1 प्रतिशत आहे. एकमेकांच्या दुःखात सामिल झालो आणि संघटन करायला शिकलो असे मत नोंदविणारी एकही निवेदक नाही.

स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे आर्थिक स्थिति बदल झाला नाही असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 13.5 प्रतिशत आहे. त्यामध्ये संघटन करायला शिकलो असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 11.5 प्रतिशत आहे. एकमेकांच्या दुःखात सामिल झालो असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 2.1 प्रतिशत आहे. समाजामध्ये आमचा दर्जा सुधारला असे मत नोंदविणारी एकही निवेदक नाही.

यावरून असे निर्देशनास येते की, स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे उद्योग/व्यवसाया मधील सहभागामुळे उत्पन्नात वाढ झाली असे मत नोंदविणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वात अधिक (59.4 प्रतिशत) असून त्यामुळे बहुतांशी स्त्रियांना स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे सामाजिक दर्जा सुधारला. म्हणजेच ज्या प्रमाणात स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे उद्योग/व्यवसायामधील सहभागामुळे उत्पन्नात वाढ झाली त्याचा सकारात्मक परिणाम स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावर होतो. स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे असलेली आर्थिक स्थिति आणि स्वयंसहाय्यता गटातील सहभागामुळे सामाजिक स्थिति या दोहोंचा सहसंबंध धन स्वरूपाचा आहे.

सूचना :

1. पंचायत समिति, गटसमन्वयक, विस्तार अधिकारी यांनी एनजीओ, सीआरपी यांचे सहकार्याने बँकेचे कार्यक्षेत्रानिहाय दरमहा गटासाठी बँक अर्थसहाय्य मेळावा आयोजित करावा
2. शासनाने विविध कौशल्य विकास कार्यक्रमांचे नियोजन करावे.
3. स्वयंसहाय्यता गट, ग्रामसंघ, प्रभाग संघ इत्यादी माध्यमातून शासन व बँकामार्फत, गरीब कुटुंबांना जीवनमान उंचावणे, उद्योग व व्यवसाय वाढविण्यासाठी गरजेनुसार अर्थसाहय उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

इंगोले, पद्मावती., स्वयंसहाय्यता बचत गटांची स्त्री सक्षमीकरणातील भूमिका — पुणे जिल्ह्याचा सूक्ष्म अभ्यास, पुणे विद्यापीठ 2009.

मुलाणी, एम यु., महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे 2008

महिला आर्थिक विकास महामंडळकार्य अहवाल.

nrlm.gov.in

rural.nic.in